

ГРИЦЕНКО
Павло Юхимович —
доктор філологічних наук,
професор, директор Інституту
української мови НАН України

УКРАЇНСЬКА МОВА СЬОГОДНІ Й ЗАВТРА: АКАДЕМІЧНІ ВИМІРИ

Високодостойний пане президенте!

Високоповажні члени високого зібрання!

Увага високого наукового зібрання України до сьогодення української мови, моделей її розвитку у ближчому часі та у віддаленій перспективі засвідчує глибоке усвідомлення ролі мови в державотворенні, у зміцненні ментального коду нації.

Зважаючи на тактику Московії в останні десятиліття, яка обрала мовне питання як визначальний пункт концепції «*русско-го міра*», використавши його як позірний аргумент (*casus belli*) у виправданні відкритої агресії проти України, і якій вдалося поширити в міжнародному політичному дискурсі наратив про «законність» анексії тимчасово окупованих Росією українських теренів як «*російськомовних, а тому належних Росії*», — за таких обставин проблема мовної політики та організації мовного життя в Україні виростає багаторазово. Сьогодні увагу зосереджено на українській мові (нагадаємо — зі статусом *державної* в Україні) не лише як на засобі міжособистісного комунікування, основі освіти і виховання, розвитку науки, культури, а і як на об'єкті та інструменті геополітики. Маніпулятивне використання російськими політиками поняття «*русскоязычное население*» як тотожного до поняття «співвітчизники (*соотечественнікі*)», яких Росія зобов'язалася «*захистити*», зокрема використовуючи мілітарні засоби, є складником стратегії відродження Російської імперії, реанімації давно збанкрутілої ідеологеми «*собіранія земель*».

Нагадаємо, що історія людства неодноразово демонструвала закономірність: **право сили**, яке ситуативно може бути побільшене збігом зовнішніх обставин, на деякий час здатне забезпечити загарбникові ситуативну перевагу чи навіть уможливити цинічне викрадання і привласнення історії та самої назви підкореного народу, створивши ілюзію перемоги довічної, проте згодом обов'язково перемагає **сила права**. У перемозі права прихована невідворотність історичної справедливості, яка не лише підтримується натхненною романтичною вірою в пере-

могу добра над злом, а насамперед ґрунтується на глибинних міцних підвалинах знань про здатність до відновлення з руїн і згарищ національної самосвідомості, ментальності нації, закодованих і збережених у мові, моделях світосприймання і світоупорядкування, у традиціях культури. Неупереджені дослідники довідно стверджують: незнищенність українців формувало їхнє усвідомлення особливої цінності **свого, їм належного**: своєї землі — простору замешкання, своєї мови, своїх традицій; українців зміцнювала ідеологема **автохтонізму**, яка употужнювала ідею відстоювання свободи, прагнення державної самостійності і самодостатності навіть за умов, коли, здавалося б, усе вказувало на неминучу поразку під тиском непереборних обставин. І за таких українських несприятливих умов (колоніальна залежність від різних держав, усеохопний імперський тиск московського тоталітаризму з панівною матрицею *«одін руський народ — одін язик»*) лунали потужні голоси на захист національної самобутності й гідності українців.

У 1847 р. Тарас Шевченко написав: *«А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди»*. Поет жодним словом не обмовився, не зронив бодай натяку на міфи про *«єдиний руський народ»* чи *«спільну колицку»* трьох східнослов'янських народів, ті міфи, які Московія використовувала від XVI ст. й аж до XXI ст. для формування російської ментальності у представників поневолених народів, яких силою створених обставин позбавляли їхньої національної ідентичності.

Безпросвітне пригноблення українців у Російській імперії, відчутна національна дискримінація в Австро-Угорській імперії стали катализаторами рухів, що посилювали їхній спротив проти національних і мовних утисків, кристалізували ідею невідворотності побудови своєї незалежної держави.

Відчутним заборонам й обмеженням на безперешкодне природне використання рідної мови, які тривалий час послідовно накладали поневолювачі, українська еліта протиставляла

активну діяльність, спрямовану на відновлення української держави *«від гір Карпатських до гір Кавказьких»*. У 1900 р. Микола Міхновський проголосив, а в 1905 р. закріпив як одне з положень Української Конституції («Основний закон «Самостійної України», стаття 28) статус української мови як офіційної: **«офіційна мова є українська, але всі мови, уживані на Вкраїні, суть вільні»**.

Моделюючи майбутнє України як самостійної держави *від гір Карпатських до гір Кавказьких*, українські політики не вдавалися до гіперболізації як риторичної фігури; так само й у народних піснях не було перебільшення, коли простір осідлості українців бачили *від Сяну до Дону*. Було лише глибоке усвідомлення тієї етнотомовної реальності другої половини XIX ст., яку мовознавці й етнографи відтворили на мовній (діалектологічній) карті 1871 р. (рис. 1). На ній відтворено терени постійного проживання українців, окреслено зовнішні межі українських земель і водночас відділено їх від просторів, належних сусіднім народам. До того ж це перша карта, на якій докладно подано діалектну диференціацію українського мовного континууму. Карту укладено за матеріалами численних польових експедицій з використанням спеціальної програми-питальника, що забезпечило високу евристичну джерелознавчу цінність, схвалення і широке використання науковцями, політиками.

В умовах сучасної геополітичної ситуації карта 1871 р. Костянтина Михальчука набула статусу неспростовного історичного документа високої доказової сили, який не лише повертає до минулого українців, а й дає відповіді на актуальні питання сьогодення. Зміст цих питань стає самозрозумілим, коли на карту 1871 р. спроектувати карту сучасної України з її зовнішніми кордонами (рис. 2).

Зазначимо, що від 1917 р. і в перші 15 років існування незалежної Української Держави її східні кордони накладалися на українські етнотомовні межі відповідно до карти 1871 р. Проте 1932 р. кордон між Україною та РФ зазнав змін унаслідок односторонніх волюнтарних рішень Кремля: від України було забрано зна-

Рис. 1. Український етномовний простір на карті Костянтина Михальчука 1871 р.

чну частину родючих чорноземів (див. карту на рис. 2) та оголошено їх належними до РФ як невід’ємна власність. На відібраних від України теренах миттєво було безальтернативно замінено всю українськомовну інфраструктуру на російськомовну (з української на російську мову було переведено офіційне справочництво, освіту всіх рівнів, пресу, заклади культури; українську мову не змогли вилучити лише з приватного, насамперед сімейного, спілкування, фольклору). На теренах, від’єднаних від цілісного українського етномовного континууму, постала нова соціомовна реальність: хоча тривалий час ще зберігалися українська самоідентифікація, ментальний код і мовні традиції, проте на тлі тотального поширення російської мови в усіх сферах позасімейного комунікування поступово міцнішала загроза мінімалізації поля використання української

мови. На викрадених Росією українських теренах руйнування національного самоусвідомлення, поступове винародовлення ставало реальністю. Це виявилось ще одним кроком у розв’язанні одвічного дражливого для Кремля **українського питання**, сутність якого зводили «к постепенному поглощению и перевариванию Россией Украины как инородного политического тела» (В.І. Вернадський, 1919 р.). У поєднанні зі штучним голодомором-геноцидом 1932—1933 рр. та масовим завезенням російськомовних переселенців в українські села, містечка й міста, що постраждали від голодомору, поступ у «розчиненні» українців у російськомовній і російськоцентричній агломерації набрав на силу, набував визначеності.

До відчутного «урізання» українського етномовного простору кремлівський центр удався за будь-яких сприятливих для цього об-

Рис. 2. Межі сучасної України на тлі карти Костянтина Михальчука 1871 р.

ставин, цілеспрямовано й цинічно готуючи кожен такий акт. Іншими відчутними кроками у зміні українського мовного простору стало адміністративне перепідпорядкування брестсько-пінського ареалу Білорусі та проведення разом із польською владою операції «Wisła» (1947 р.), унаслідок чого східний регіон Польщі — Південне Підляшшя, Холмщина, Надсяння і Лемківщина — був зруйнований і припинив існування як цілісний історично сформований український етномовний ареал.

Карта, наведена на рис. 2, демонструє гостроту проблеми взаємопов'язання етнічних, мовних і державних кордонів, недоторканності теренів осідлості етносу, підводить до думки, що волюнтарне поводження з кордонами — це вчинки позаправні, за які має наступати відповідальність і покарання. Адже кожного разу перекроювання міжмовних і міжетнічних кордонів — це свідоме творення гуманітарної катастрофи, руйнування міжетнічної рівноваги і

взаємодії на віддавна усталених кордонах, які були сформовані зусиллями багатьох поколінь мешканців руйнованих теренів. Ці застереження особливо актуальні в геополітичному сьогоденні, коли поширюють наративи про допустимість — без уваги до міжнародного права і права українців! — нового переділу теренів України на угоду Росії чи міжнародним корпораціям.

Якщо до названих подій із цілеспрямованого скорочення українського етномовного простору, його знищення чи глибинної трансформації («поглощення и переваривания» — за В.І. Вернадським), результати яких відтворює карта, додати: голодомори 1922—1923, 1932—1933, 1946—1947 років; депортації українців до сталінських концтаборів, що супроводжувалося неймовірними людськими жертвами; незворотні втрати української мови, ментальності внаслідок потужної асиміляції на Сучавщині й Мараморощині (Румунія), а також відчутні

зміни українського мовного простору у Східній Словаччині, Угорщині (через протиставлення в конституціях цих держав українців і русинів як двох окремих етносів); винародовлення українців у демографічно потужних у минулому численних анклавів у РФ (Башкортостан, Зелений Клин, Алтайський край та ін.); втрату після 1986 р. архаїчного (деревянського) мовно-культурного ареалу навколо Чорнобиля, — то ХХ ст. безспідставно можемо вважати століттям потужної редукції, згортання українськомовного простору в сучасній цивілізації.

Проблему руйнування українського етно-мовного простору на десятиліття табували, віднесли до «незручних» в українознавстві, а увагу до цієї проблеми на державному рівні здебільшого обмежили принагідними імітативними заходами без видимого впливу на статус і життя українців поза Україною, зокрема на історичних українських землях. Цей шлях виявився згубним, з дальшими етно-мовними втратами, ослабленням українців у сучасних реаліях глобалізації.

Від часу відновлення незалежності України в 1991 р., яке відбувалося також із виразними прагненнями суспільства утвердити український мовний код Держави, і до кінця 20-х років ХХІ ст. з українською мовою пов'язані відчутні зміни, що стосуються її статусу, умов і широти її використання в комунікуванні, ролі в державотворенні та зміцненні й розвитку української ментальності. Реалізація в Конституції України концептуального положення про державний статус української мови та підтвердження його непідважальної чинності ухвалою Конституційного Суду України, значний поступ у формуванні правного забезпечення функціонування української мови, відчутне розширення її використання в різноманітних комунікативних ситуаціях — усе це переконливо засвідчує незворотні позитивні зміни в мовному житті Держави — *повноформатне удержавлення української мови*.

Втрата домінування російської мови в незалежній Україні відбувалася у вирі викликів, протистоянь, юридичних колізій і зіткнень,

який охоплював різні верстви українського суспільства, вимагав від кожного вибору позиції в мовному питанні. *Українська мова вкотре виявилася потужним чинником оновлення й виростання українського громадянського суспільства. Процес триває, набувши в роки війни особливого употужнення*.

І хоча мовне питання в Україні було об'єктом постійної зацікавленої уваги росіян, які і відверто, і приховано втручалися у внутрішні справи мовобудування суверенної держави з метою недопущення утвердження нового статусу української мови, російська мова незворотно втратила колишній вплив на мовну ситуацію.

Мовні випробування в незалежній Україні виявилися доволі складними. Досі доводиться долати наслідки мінливості позиції виконавчої влади Держави щодо збереження і повноформатного застосування української мови: амплітуда коливання влади була доволі широкою — від підтримки необхідних перспективних заходів, громадських ініціатив до збайдужіння чи відвертого регресу, відкритого протегування російськоорієнтованих кроків. Давалися знаки давніші антиукраїнські колоніальні практики в організуванні й оцінюванні мовного життя в Україні, зокрема у сферах прямого впливу (загальнодержавне і регіональне справочинство; освіта й виховання; інформаційний простір; наука; культура). Здебільшого неукраїнськоцентричні прояви з боку влади схильні були персоналізувати: їх кваліфікували як прояви волюнтаризму, брак необхідних спеціальних знань чиновників. Але дії досі неподоланої в Україні російсько-радянської матриці все-сильного «старшого брата» намагалися не помічати. Констатуємо, що сьогодні українськомовному розвитку держави деструктивного впливу завдає позірний, не підкріплений необхідними діями українськоцентризм влади, на тлі якого зберігається використання російської мови, а останнім часом — цілеспрямоване вищесення англійської, що вже має негативний наслідок — руйнування українськомовного простору англійсько-українською мовною мішаниною (*суржиком*).

В останні роки новими викликами руйнівної сили на полі утвердження української мови виявилися численні експерименти з українською мовою, які спираються не на достатню перевірену наукову базу, а на адміністративне становище ініціаторів, фінансові й медійні спроможності. Саме так агресивно нав'язують суспільству нові назви-покручі для осіб жіночої статі (фемінітиви), видаючи ці фальшиві зміни в мові за розвиток демократії в житті суспільства. Так само волюнтарно нав'язано в діловому й офіційному дискурсах «норму» неназivanja імені по батькові, перетворивши трикомпонентну формулу антропонімів (ім'я + ім'я по батькові + прізвище) на двокомпонентну (ім'я + прізвище), і все лише для того, щоб нова формула ідентифікування особи не нагадувала російську і радянську практики. Однак ініціатори цього нововведення забули, що іменування по батькові широко використовували наші предки ще за княжої доби, до появи Московії. Справжнім лихом для дальшого розвитку української мови обернулися правописні експерименти: від 2018 р. до 2026 р. у практику мовокористування просували у трьох варіантах незавершений *Укра-*

їнський правопис, у якому ініціатори так і не усунули помилок, зокрема й наслідування структур російської мови.

Новим випробуванням, що потребуватиме значних інтелектуальних, організаційних зусиль науковців, освітян, спеціальної уваги законодавчої й виконавчої гілок влади, усієї громади, є перспектива українськомовної реновації теренів, які зруйновані загарбниками і які нині ще залишаються тимчасово окупованими; їх відновлення передбачає спеціальне комплексне правне, наукове й економічне забезпечення.

Актуальним завданням для мовознавчої спільноти України, насамперед для НАН України, залишається досягнення на ґрунті принципово нових досліджень розуміння соціумом, його інтелектуальною елітою державотвірної і державозахисної функцій української мови, усвідомлення її широких потенційних комунікативних потужностей та ще сповна не освоєного людинорозвивального потенціалу.

Розвиток української мови — це запорука збереження індивідуального обличчя українців у сучасній динамічній цивілізації.

Дякую за увагу!

Pavlo Yu. Hrytsenko

Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5363-6585>

UKRAINIAN LANGUAGE TODAY AND TOMORROW: ACADEMIC DIMENSIONS

Speech at the session of the General Meeting of the National Academy of Sciences of Ukraine, April 23, 2026

Cite this article: Hrytsenko P.Yu. Ukrainian language today and tomorrow: academic dimensions (speech at the session of the General Meeting of the National Academy of Sciences of Ukraine, April 23, 2026). *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2026. (5): 73—78. <https://doi.org/10.15407/visn2026.05.073>